

урахуванні індивідуально-вікових особливостей молодшого школяра зокрема та соціально-психологічних особливостей групи загалом на основі взаємоповаги, емпатії, тактовності, толерантності в процесі спілкування та навчання.

**Висновки.** Узагальнюючи думки вчених на досліджене питання, нами було визначено психологічні особливості учнів молодшого шкільного віку як одного з найскладніших періодів у житті дитини, доведено, що передусім на цьому віковому етапі відбувається інтенсивне налагодження дружніх контактів, набуття навичок соціальної взаємодії з групою однолітків, а також уміння знаходити друзів та підтримувати з ними гарні взаємини. З'ясовано, що саме в молодшому шкільному віці зароджується соціально-психологічний феномен дружби як глибоких міжособистісних відносин дітей, що характеризуються взаємною прихильністю, заснованою на почуттях симпатії і безумовного прийняття іншого. Вивчення психолого-педагогічної практики дозволяє констатувати, що в цьому віці найбільш поширеною є групова дружба, основною функцією якої є розвиток самосвідомості та формування почуття причетності і зв'язку із суспільством.

**Подальші наші розвідки** плануємо спрямувати на визначення психологічних чинників та механізмів, що впливають на характер міжособистісних взаємовідносин молодших школярів.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова Г. С. Практическая психология / Г. С. Абрамова. – М. : Проспект, 2008. – 428 с.
2. Боришевський М. Й. Гуманізація міжособистісних взаємин в навчально-виховних закладах нового типу / М. Й. Боришевський. – К. : 1994. – 278 с.
3. Возрастная та педагогическая психология : уч. пособ. для студентов пед. ин-тов / М. В. Матюхина, Т. С. Михальчик, Н. Ф. Прокина [и др.] ; под ред. М. В. Гамезо. – М. : Просвещение, 1984. – 256 с.
4. Возрастная и педагогическая психология : учебник [для студ. пед. ин-тов] / В. В. Давыдов,

Т. В. Драгунова, Л. Б. Ительсон и др. ; под ред. А. В. Петровского. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Просвещение, 1979. – 288 с.

5. Грейс Крайг. Психология развития / К. Грейс. – СПб., 2002. – 992 с.

6. Дубровина И. В. Психология / И. В. Дубровина. – М. : Просвещение, 2009. – 464 с.

7. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 25.03.2019).

8. Коломинский Я. Л. Социальная психология школьного класса : [научно-метод. пособие для педагогов и психологов] / Я. Л. Коломинский. – Минск : ТОВ «ФУА-информ», 2003. – 312 с.

9. Морено Дж. Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе. Подход к новой политической ориентации / Дж. Морено ; пер. с англ. Л. Винокурова. – М. : Из-во иностр. л-ры, 1988. – 289 с.

10. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: [пособ. для студентов вузов] / В. С. Мухина. – Изд. 4-е, стереотип. – М. : Академия, 1999. – 456 с.

11. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті [Електронний ресурс]. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/natsionalna%20doktryna%20\(7\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/natsionalna%20doktryna%20(7).pdf) (дата звернення: 25.03.2019).

12. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. — Київ : Літера ЛТД, 2018. – 160 с.

13. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Львів, 1990. – 192 с.

14. Общая психология / под ред. А. В. Петровского. – М., 1986. – 345 с.

15. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер. – М. : Образование, 1987. – 325 с.

16. Семенюк Л. М. Хрестоматия по возрастной психологии / Л. М. Семенюк. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 256 с.

17. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника / П. М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1966. – 230 с.

*Дата надходження до редакції: 15.04.2019 р.*

УДК [159.942.5:808.51]:37.015.3 – 057.87

**Віталій МЕДВЕДЬВ,**

*студент бакалаврату*

*Національного університету «Острозька академія»*

## НЕВЕРБАЛЬНІ ПРОЯВИ ТРИВОЖНОСТІ СТУДЕНТА В СИТУАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВІДПОВІДІ

*У статті розкрито змістові особливості й смислове наповнення понять «тривожність», «тривога», «невербальні прояви» в контексті ситуації публічної відповіді студента сучасного ЗВО. З'ясовано, що дослідження неverbальних проявів тривожності особистості в сучасній вітчизняній та зарубіжній психології відзначаються неабиякою різноманітністю. Доведено, що наявність та інтенсивність три-*

*вожних станів негативно впливають на здоров'я та інтелект студентської молоді.*

**Ключові слова:** *тривога, тривожність, неverbальні прояви, комунікація, публічна відповідь.*

*В статтє раскрыто содержательные особенности и смысловое наполнение понятий «тревожность», «тревога», «невербальные проявления» в контексте*

ситуації публічного ответа студента сучасного УВО. Вияснено, що дослідження невербальних проявів тривожності особистості в сучасній оточуючій та зарубіжній психології відзначаються більшим різноманітністю. Доказано, що наявність та інтенсивність тривожних станів негативно впливають на здоров'я та інтелект студентської молоді.

**Ключові слова:** тривога, тривожність, невербальні прояви, комунікація, публічний ответ.

*The article deals with the content features and semantic content of the concepts «anxiety», «uneasiness», «nonverbal manifestations» in the context of the situation of student's public speech of modern higher educational institutions. It is revealed that research of nonverbal manifestations of the anxiety of the personality is rather diverse in nature both in modern Ukrainian and in foreign psychology. In recent years, the interest in this problem has grown significantly, due to radical changes in the life of the society, the reform of higher education.*

*It is proved that the development and the intensity of anxiety states involve a certain kind of danger of profound violations of a student's health and his intelligence, and it is accompanied by nonverbal manifestations that are visible both to him and his surroundings.*

*Psychological-pedagogical analysis, in this case, serves as a compulsory component of the student's strategy of preventing undesirable non-verbal behavioral manifestations in the conditions of public speech.*

*The writing of the article is due to the growing demands of the state in the formation of a competitive practitioner's psychologist – their skills through non-verbal communication to classify and systematize the process of providing psychological assistance to individuals of different levels of anxiety, fear; the need to develop universal programs of individual psychotherapeutic assistance. Prevalently, all people during the performance on the stage in front of the audience, are concentrated mostly in words, they weaken the feeling of the position of the body in space, impairs the ability to display personal nonverbal information through poses and facial expressions, which often give their true emotions and feelings, including anxiety, fear.*

**Key words:** anxiety, uneasiness, nonverbal manifestations, communication, public response.

**Постановка проблеми.** Інтенсивність і напруженість сучасного життя спричиняє появу негативних емоційних переживань і стресових реакцій, які, накопичуючись, викликають формування виражених та продовжуваних станів депресії. На жаль, стрес став природною та неодмінною частиною повсякденного життя багатьох людей, зокрема і студентської молоді. Молода людина, розпочинаючи студентське життя, нерідко переживає негативні емоції, підпадає під вплив низки стресових чинників, що супроводжуються змінами: референтного та мікросоціального середовища в закладі освіти, житлових умов, звичного устрою життя тощо [1]. Подібні негативні емоційні почуття притаманні не лише першокурсникам, а й досвідченим студентам, особливе хвилювання в яких викликають численні екзаменаційні сесії, самостійні та контрольні роботи, а також публічні виступи перед аудиторією.

Складність публічної відповіді студента передусім пов'язана із тим, що йому неодноразово доводиться стикатися із певними труднощами в системі міжосо-

бистісних відносин. Як правило, такі труднощі спричинені неадекватною самооцінкою, необґрунтованою критикою з боку оточуючих, використанням неефективних засобів невербальної комунікації тощо.

**Аналіз наукових досліджень і публікацій.** Теоретичні положення тривожності є розробленою науковою темою у працях, пов'язаних із вивченням: індивідуально-типологічних характеристик особистості (Г. Бевз, В. Лозниця, А. Гринечко, Р. Кеттелл, В. Мерлін, І. Павлов, Ч. Спілбергер); чинників її соціальної детермінованості (Л. Божович, Н. Вереніч, В. Москаленко, М. Елейко, С. Васильківська, І. Дубровіна, Н. Ботвіна, В. Кисловська, Б. Кочубей); процесів адаптації та дезадаптації (Ю. Александровський, Д. Літвінчук, Т. Жарська, Г. Бурменська, В. Гарбузов, Т. Грищенко, О. Захаров, В. Каган, А. Співаківська).

Проблему тривожності в контексті її виховної обумовленості розглядають Г. Абрамова, І. Дубровіна, Н. Бутенко, Н. Лисенко, Н. Пасинкова, Г. Бевз, А. Прихожан, Н. Вереніч та ін. Невербальну комунікацію як «мову тіла» описують Н. Бутенко, І. Зязюн, Н. Вереніч, поділяючи її умовно на два різновиди: статичну експресію і динамічну експресію [3; 4].

Аналіз наукової психологічної літератури засвідчує, що процес невербальних проявів тривожності студента в ситуації публічної відповіді в сучасному закладі вищої освіти (ЗВО) вивчено недостатньо. Зокрема, потребують додаткового обґрунтування причини виникнення тривожних станів у студентів, усвідомлення яких дозволить знизити рівень їх особистісної тривожності. Саме цьому питанню і присвячено означене дослідження.

**Мета статті** – з'ясувати сутність терміна «тривожність»; теоретично обґрунтувати та проаналізувати невербальні прояви тривожності студентів у ситуації публічної відповіді.

**Виклад основного матеріалу.** Новітні тенденції психологічних досліджень диктують потребу у формуванні цілісної психологічної теорії невербальних проявів тривожності студента в ситуації публічної відповіді. Так, Ф. Березін, А. Гринечко, Т. Жарська вказують на відмінності понять «тривожність» і «тривога», що сприяє появі різних підходів до визначення видів, типів, виявів такої небажаної риси особистості студента. При цьому А. Гринечко [7] наголошує, що різні форми тривожності слід досліджувати на різних рівнях (біологічному, нейрофізіологічному, психічному), оскільки її нормальна та патологічна форми виступають як наслідки, результати вищевказаних змін.

Н. Вереніч визначає «тривожність» як відчуття неконкретної, невизначеної загрози, нечітке почуття небезпеки, яке, на відміну від емоцій страху, не має конкретного джерела, адже саме очікування небезпеки, яка насувається, співвідноситься з почуттям невідомого [4, с. 60]. Г. Айзенк, Н. Левітов, Ч. Спілбергер, А. Кибанов характеризують поняття тривожності як реакцію людини на певні соціальні впливи, а В. Мясіщев, Є. Соколов та ін. [11] переконують, що воно може виникнути у зв'язку із психосоматичними захворюваннями.

Т. Жарська та О. Косарева зі свого боку визначають причини, стан та рівні тривожності особистості [10], а Я. Цекова, Т. Чмут і Г. Чайка виокремлюють чотири основні вектори тривожності: фізіологічний, клініко-психологічний, філософсько-психологічний та психологічний. Поділяючи точку зору Д. Льюїса, Б. Босселмена та Д. Байрна, вони пов'язують виникнення тривожності з появою страху як нервової реакції,

що співвідноситься із зовнішніми обставинами і внутрішніми стимулами. На їхню думку, термін «тривожність» варто віднести до своєрідної форми страху [20].

У межах відкритої тривожності психологи пропонують до розгляду три її форми: 1) гостру, нерегульовану або слабо регульовану; 2) регульовану і компенсовану; 3) «культивовану» [6; 7]. Ч. Спілбергер визначає тривожність як емоційний стан або реакцію, що має певні характерні ознаки: а) різна інтенсивність; б) мінливість у часі; в) наявність усвідомлюваних неприємних переживань напруженості, заклопотаності, занепокоєння, побоювання; г) супроводження одночасно вираженою активацією вегетативної нервової системи [10]. Н. Пилипенко, Я. Омельченко, З. Кісарчук розглядають такі рівні тривожних станів, як: адекватний, високий (підвищений), знижений [17; 18].

Обґрунтуванню ситуацій, в яких виникає тривожність, присвячено праці зарубіжних науковців (А. Адлер, Д. Мангуссон, Ю. Ханін). Зокрема, вони виокремлюють: а) ситуації міжособистісного спілкування та групової взаємодії; б) ситуації, в яких існує небезпека отримати фізичну травму; в) ситуації, що виникають у нових та незнайомих умовах, непередбачуваних обставинах тощо; г) ситуації, що супроводжуються виконанням монотонної рутинної роботи [8].

Відомий австрійський психоаналітик Ч. Рікфорд у дослідженні «Тривога і нейротизм» [14], аналізуючи взаємозв'язок тривожності та страху, наводить класифікацію форм тривожних станів (тривога-хвилювання, тривога-передчуття, тривога-настороженість, тривога-відокремлення, інтегральна тривога).

А. Гринечко, здійснивши аналіз низки психологічних розвідок, доводить існування таких видів тривоги, як мобілізуюча та демобілізуюча. Зокрема, для мобілізуючої тривожності характерні такі ознаки, як: підвищений рівень активності, агресії та апетиту, а для демобілізуючої, яка чітко виражається в умовах стійкої тривожності, – заціпеніння, раптова втрата інтересу до будь-чого, апатія тощо [7].

В. Москаленко зі свого боку класифікує труднощі, що виникають під час публічної відповіді, а саме: психологічні, інтелектуальні, емоційні, моральні, естетичні, мовні, професійні, соціальні [15].

Отже, зважаючи на вищевикладене, зауважимо, що емоційні труднощі можуть бути: суб'єктивними (невпевненість, сором'язливість, боязнь чогось, нездатність встановлювати невербальні (вербальні) контакти зі слухачами) та об'єктивними (відсутність повноти оволодіння невербальними засобами, нормами, правилами усної відповіді, рівнем сформованості культури вербального спілкування). Найчастіше до суб'єктивних причин означених труднощів відносять сором'язливість студента, що проявляється у незадовільній саморегуляції, відсутності легкості, спонтанності, розкутості, напруженості, що і призводить до зниження самоповаги, підвищення чутливості, психологічного дискомфорту, труднощів у спілкуванні.

Досліджуючи невербальні прояви тривожності студента в ситуації публічної відповіді, нами було практично досліджено її наявність у студентів 1-го та 2-го курсів (усього 60 осіб) спеціальності «психологія» факультету політико-інформаційного менеджменту Національної академії «Острозька академія». З цією метою нами було проведено тематичне інтерв'ювання, тест на виявлення тривожності та психічного емоційного стану студента (Д. Філіпса), а також використано методику вимірювання рівнів тривожності (Дж. Тейлора) та методику «Незакінчене речення».

Методика «Незакінчене речення» була використана для доведення позитивної ролі мотиву досягнень у процесі публічної відповіді студента, вивчення рівня тривожності та особистісного ставлення до навчання й передбачала продовження таких речень: «Я досягаю успіху під час відповіді тому, що...», «Я долаю труднощі, вдаючись до...», «Основною причиною невдач у публічній відповіді, на мою думку, є...», «Я завжди обираю ... (легкі, складні, середньої складності, з максимальною витратою зусиль) завдання, адже...», «Основними моїми реакціями на невдачу є...», «Я зорієнтований(а) на успіх під час публічної відповіді, тому, що...», «Мій внутрішній стан виражається під час відповіді...», «Невербальна комунікація (погляд, постава, поза, жести, міміка, хода) допомагає мені у точності словесного вияву, тому...», «Рівень тривожності під час відповіді ... (низький, середній, високий), тому, що...», «Мій досвід у подоланні тривожності характеризується як ...».

Аналізуючи відповіді студентів, ми зробили такі висновки: орієнтація на успіх простежується у 36,6% (22 особи) опитаних; обирають легкі завдання – 20% (12 осіб), середньої складності – 53,3% (32 особи), складні – 26,7% (16 осіб); реакція на невдачу, причини невдач, подолання труднощів у підсумку мають відповідні показники: готовність долати труднощі – у 70% (42 осіб); розгляд тривожності як реакції на невдачу – 26,6% (16 осіб); обмеженість у систематиці причин невдач – 56,6% (34 осіб). Емоційні переживання боязні, страху, невпевненості визнають 53,3% студентів (33 осіб). Це може вказувати на недостатність у них позитивного досвіду доброзичливих стосунків із ровесниками, а також їх підміна негативними, тобто такими, що демонструють: факт недостатньої підготовки до публічної відповіді; неправдивості як викривленої інформації; вірогідне застосування батьками негативних дисциплінарних впливів у дитинстві, що суттєво знизило їхню чутливість до стресогенних стимулів.

Після завершення письмового опитування зі студентами було проведено обговорення самооцінки їх тривожності через невербальні прояви, поведінковий реакції, емоційного стану, внаслідок чого забезпечувалось усвідомлення власних негативних та позитивних рис, які можуть стати факторами подолання труднощів під час публічної відповіді. Здійснивши аналіз результатів незакінчених речень, урахувавши результати індивідуальних та групових бесід зі студентами та оцінивши внутрішні переживання студентів із надмірно високим, середнім та низьким рівнями тривожності, нами були розроблені відповідні рекомендації з метою уникнення такого стану.

Використовуючи тест Дж. Філіпса на виявлення тривожності та психічного емоційного стану студента, ми намагалися з'ясувати позитивний та негативний досвід подолання особистістю тривожності на основі ситуацій, в яких вона опинялася (у минулому і сьогодні). Проаналізувавши результати тесту, ми відмітили значний розрив (23,6%) між «Я-минуле» і «Я-сьогодні».

На запитання «Що робить вас впевненими?», «Як навчитися бути впевненим у собі?», «Яка ваша самооцінка?» опитані відповіді таким чином: схильність захоплюватися відповіддю виявили 16,6% (5 осіб); намагання в будь-якому разі пережити задоволення успіху – 60% (18 осіб); потреба шукати прийоми подолання особистісної тривожності – 26,6% (8 осіб); прагнення вдосконалювати невербальну комунікацію – 20% (6 осіб); готовність звертатися по допомогу і допомагати іншим – 90% (27 осіб).

За показником 2 «Переживання соціального стресу»: 26% студентів мають високий рівень тривожності; 54% – середній; 22% – низький.

За показником 3 «Страх самореалізації»: 49% – високий, 36% – середній, 15% – низький.

За показником 4 «Боязнь оцінки знань»: 50% – високий, 42% – середній, 8% – низький.

За показником 5 «Страх перед слухачами»: 57% – високий, 32% – середній, 11% – низький.

За показником 6 «Відсутність опору тривожності»: 62% – високий, 24% – середній, 14% – низький.

За показником 7 «Бажання досягнути успіху»: 66% – високий, 27% – середній, 7% – низький.

Отже, завдяки методиці вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора нами було вивчено невербальні прояви тривожності студентів-першокурсників за позиціями: «Я червонію не частіше, ніж інші», «Я боюся, що ось-ось почервонію», «Зазвичай я ніколи не червонію», а на основі методики Дж. Філіпса з'ясовано, що основними причинами переживань і тривожності в студентів є насамперед: боязнь самореалізації; страх отримати негативну оцінку; страх перед педагогом або ровесниками у разі допущення помилки під час виступу. Таким чином, публічну відповідь студенти сприймають з особливими вербальними і невербальними проявами.

**Висновки.** Досліджуючи невербальні прояви тривожності особистості в ситуації публічного виступу, нами було з'ясовано, що саме їх рання діагностика сприятиме зниженню емоційної нестійкості студента, а як наслідок – дозволить уникнути ризиків неврологічних захворювань, негативних психічних станів, синдрому хронічної боязні, розумової та фізичної втомлюваності тощо. У зв'язку з цим доцільним є виявлення серед студентів осіб із високим, середнім та низьким рівнями тривожності, що сприятиме розвитку їх професійно важливих цінностей та якостей.

Означена стаття не вичерпує всіх питань, пов'язаних із проблемою невербальних проявів тривожності студентів у процесі публічної відповіді, а отже, низка розглянутих у роботі положень відкриває **перспективи для подальших пошуків** у цьому напрямі.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 73–75.
2. Бевз Г. Тривожність як чинник зниження особистісної ресурсності дитини середнього шкільного віку в умовах вимушеного переселення із зон бойових дій / Г. Бевз, Е. Воржбієва // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2016. – № 1. – С. 35–38.
3. Бутенко Н. Комунікативні процеси у навчанні [Текст] : підручник / Н. Бутенко ; М-во освіти і науки України, Київ. нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана. – Вид. 2-ге, без змін. – К. : КНЕУ, 2006. – 383 с.
4. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків / Н. Вереніч // Підліток: як йому допомогти. – К. : Ред. загальнопед. газет, 2004. – С. 60–64.
5. Волкова Н. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Н. Волкова. – К. : Академія, 2006. – 255 с.
6. Гринечко А. Співвідношення рівнів тривожності та самооцінки сучасної молоді / А. Гринечко // Молодіжна політика: проблеми та перспективи [Текст] : зб. мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15-16 трав. 2009 р.) / [наук. ред. С. Щудло]. – Дрогобич : [Ред.-вид. від ДДПУ ім. І. Франка], 2009. – С. 272–276.

7. Гринечко А. Типологія проявів тривожності в онтогенезі особистості / А. Гринечко // Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. – 2011. – № 2. – С. 282–286.

8. Гнатюк А. Вербальні та невербальні засоби на позначення сумніву в сучасному англомовному художньому дискурсі [Текст]: автореф. дис. канд. філолог. наук : спец. 10.02.04 / А. Гнатюк ; М-во освіти і науки України ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2014. – 20 с.

9. Етика ділового спілкування [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Т. Гриценко, С. Гриценко, Т. Іщенко та ін. ; за ред. : Т. Іщенко, Ф. Мельничук. – К. : ЦУЛ, 2007. – 343 с.

10. Жарська Т. Причини виникнення тривожних станів у студентів / Т. Жарська, О. Косарева // Наука, освіта, суспільство очима молодих [Текст]: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. [студ. та молодих науковців] (Рівне, 17–18 трав. 2011 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України ; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. – Рівне : [РДГУ], 2011. – Ч. 1. – С. 150–151.

11. Кибанов А. Этика деловых отношений : учеб. для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по спец. «Управления персоналом» / А. Кибанов, Д. Захаров, В. Коновалова ; М-во образования Рос. Федерации ; Гос. техн. ун-т. ; под ред. А. Кибанова. – М. : Инфра-М, 2004. – 368 с.

12. Климова К. Основы культуры и техники мовлення [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / К. Климова. – Вид. 2-ге, випр. та допов. – К. : Ліра-К., 2007. – 238 с.

13. Куш О. Особливості прояву тривожності в обдарованих юнаків / О. Куш, К. Кириченко // Імідж сучасного педагога. – 2012. – № 1. – С. 95–100.

14. Лозниця В. Психологія менеджменту: теорія і практика : навч. посібник / В. Лозниця. – К. : ЕксОб, 2001. – 512 с.

15. Москаленко В. Соціальна психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закладів / В. Москаленко ; М-во освіти і науки України ; Акад. пед. наук України ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 624 с.

16. Олексієвець Л. Специфіка публічної монологічної мови / Л. Олексієвець // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії [Текст] : зб. наук. пр. : наук. записки РДГУ / М-во освіти і науки України ; РДГУ ; [редкол. : А. Архангельська, І. Вихованець, Г. Вокальчук та ін.]. – Рівне : [РДГУ], 2009. – Вип. 17. – С. 121–125.

17. Пилипенко Н. Динамічні перетворення у мотиваційній сфері осіб із підвищеною тривожністю під впливом психокорекції / Н. Пилипенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 6. – С. 49–59.

18. Пилипенко Н. Психокорекція підвищеної тривожності (закінчення) / Н. М. Пилипенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 7. – С. 62–64.

19. Федорова Л. Тривога та тривожність. Феноменологія / Л. Федорова, В. Овадюк // Шкільному психологу усе для роботи. – 2016. – № 1. – С. 2–4.

20. Цекова Я. Психологічна корекція високої особистісної тривожності у студентів – соціальних працівників / Я. Цекова // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 12. – С. 66–7.

Дата надходження до редакції: 22.03.2019 р.